

Отримано: 2 травня 2018 р.

Прорецензовано: 29 травня 2018 р.

Прийнято до друку: 1 червня 2018 р.

e-mail: oliviton@bigmir.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-2(70)-130-133

Майстренко С. В. Використання вербального сугестивного впливу в юридичній практиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2(70), червень. С. 130–133.

УДК: 81'276.6:34:159.964.225

Майстренко Світлана Віталіївна,
кандидат філологічних наук, доцент
Черкаський інститут ДВНЗ «Університет банківської справи»

ВИКОРИСТАННЯ ВЕРБАЛЬНОГО СУГЕСТИВНОГО ВПЛИВУ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті проаналізовано особливості вербального сугестивного впливу судових промов. Досліджено використання методів маніпулювання (перекручування, приховування, способи подання інформації) та прийомів «неформальної логіки», сугестивний вплив яких реалізується через вживання відповідних мовних засобів. Визначено лексичні та синтаксичні конструкції, за допомогою яких здійснюється маніпулятивний вплив на учасників комунікативного процесу.

Ключові слова: комунікація, маніпуляція, полеміка, логічні прийоми, риторичні техніки, сугестія.

Майстренко Светлана Витальевна,
кандидат филологических наук, доцент
Черкасский институт Университета банковского дела

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕРБАЛЬНОГО СУГЕСТИВНОГО ВЛИЯНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

В статье проанализированы особенности вербального сугестивного влияния судебных речей. Исследовано использование методов манипулирования (искажение, сокрытие, способы представления информации) и приемов «неформальной логики», сугестивное влияние которых реализуется через использование соответствующих лингвистических средств. Определены лексические и синтаксические конструкции с помощью которых осуществляется манипулятивное воздействие на участников коммуникативного процесса.

Ключевые слова: коммуникация, манипуляция, полемика, логические приемы, риторические техники, сугестия.

Svitlana Maistrenko,
Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor
Cherkasy educational-scientific institute of the Banking University

USE OF VERBAL SUGGESTIVE INFLUENCE IN LEGAL PRACTICE

In the article it is analysed peculiarities of verbal suggestive influence in legal practice, in particular during the proclamation of court speeches. It is considered the use of methods of manipulation (distortion, concealment, ways of presenting information) and methods of «informal logic», the suggestive effect of which is realized through the use of appropriate linguistic means. The lexical and syntactic constructions with the help of which manipulative influence on the participants of the communicative process is carried out are also determined.

It is mentioned that in the process of communicative influence during the proclamation of court speeches there is an integration of logical, rhetorical and psychological methods which enhances the combination of rational and emotional load of verbal complexes and allows obtaining the desired suggestive effect. Involved in this process are all the levels of linguistic suggestion: phonological, nominative, semantic, syntactical and logical, contextual and notional, formal and symbolic. The effectiveness of suggestive influence also depends on the socio and cultural space that acts as a psychosemantic complex of individual and collective consciousness. The presence of certain internal recipient's settings based on universal behavioural laws promotes priori, extra rational assimilation of external suggestively marked designs. The lack of critical perception while suggesting imposes specific requirements to the participants of the communicative process: authority, prestige, the suggester's 'squalification' and the recipient's mental state, the level of his intellectual, emotional and volitional development and experience.

It is proved that the basic principles of legal polemics are logical methods in combination with psychological, neuropsychological, social and linguistic constants. The use of appropriate lexical and syntactic structures during the proclamation of a judicial speech allows to effect manipulative, in particular, suggestive influence on the participants of the litigation due to the natural intentionality of the language.

Key words: communication, manipulation, debate, logical methods, rhetorical techniques, suggestion.

В часи глобалізаційних та інтеграційних перетворень сучасна особистість у процесі комунікативної діяльності доволі часто стає об'єктом маніпуляцій, при цьому не визнаючи згубного сугестивного впливу на свою свідомість та не розуміючи його масштабів. Однак, поширення цього явища вражає своєю всеохопністю, що поступово набуває загрозливого характеру, призводить до деструктивних зрушень у економіко-політичних устроях країн, змінює усталену систему морально-ціннісних установок людської спільноти, порушуючи традиційні моделі поведінки та співіснування. Сьогодні маємо нагальну потребу щодо прогнозування подальшого розвитку цих процесів. З метою запобігання негативним соціальним наслідкам такого прихованого впливу на психологію мас актуальним є вивчення та детальний аналіз лінгвістичної сугестії як складової компоненти процесу маніпуляції. Вийшовши далеко за межі мовознавчої науки, ці питання постають як основа для вирішення актуальних проблем у різних галузях знань, зокрема, пов'язаних з процесами управління та адміністрування, формування громадської думки, прогнозування поведінки мас, ділової комунікації та юридичної практики. Використання маніпулятивних технік саме у юриспруденції на різних етапах здійснення правосуддя є не чим іншим як порушенням прав людини на свободу волі та інтелектуальну незалежність.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю здійснення лінгвістичного аналізу сугестивного впливу, що реалізується у процесі судочинства. **Метою роботи** є дослідження вербальних засобів, що у поєднанні з логічними прийомами дозволяють чинити маніпулятивний вплив під час проголошення судової промови.

Зважаючи на соціально значущий вплив сугестії на масову свідомість, значна увага науковцями приділяється вивченню особливостей психічних процесів, пов'язаних зі сприйняттям, передаванням інформації носіями сугестивного впливу та управління цими процесами (Л. Грімак, Д. Дубровський, А. Слободяник, Е. Феїзов). Фізіологічні механізми навіювання висвітлені в працях І. Сеченова, І. Павлова, В. Бехтерева [1]. Психоаналітичний підхід щодо вивчення феномену сугестії, як фізіологічного явища, що виникає на глибинному підсвідомому рівні, представлений у працях К. Юнга, З. Фрейда. Особливості сугестивних процесів як засобу реалізації прагматичних маніпулятивних намірів, зокрема, приховані способи впливу на маси, причини цього явища, що вражає свідомість людей, досліджено в роботах Є. Доценка, К. Каландарової, С. Кара-Мурзи, Д. Райгородського, І. Черепанової та інших. Окремі аспекти специфіки мовного впливу у комунікативній діяльності, інформаційного обміну, психолінгвістичні, прагмалінгвістичні явища, дискурс-аналіз, використання нейролінгвістичного програмування, піару, висвітлено в працях А. Баранова, Б. Грушина, А. Журавльова, Л. Ільницької [3], В. Матвієнко, Й. Містрика, Ю. Пирогової, Б. Поршнєва [8], Р. Мшвідбадзе [7]. Незважаючи на доволі значну кількість дослідників цього питання, переважна більшість праць присвячена аналізу психофізіологічних процесів, що спричиняють це явище, та особливостей впливу сугестії на масову свідомість. Багатоаспектність вивчення цього соціозначущого питання свідчить про необхідність інтегрованого підходу до аналізу маніпулятивних технік у процесі ділової комунікації, зокрема, у юридичній діяльності. Потребує детальної розробки питання інтерпретації особливостей мовного впливу у судочинстві. Становлення інституту присяжних в Україні актуалізує розробку методологічної бази для вивчення лінгвістичних аспектів реалізації сугестивних процесів, що дозволить надати наукове обґрунтування щодо визначення способів зменшення рівня впливу емоційності та співчутливості присяжних на процес винесення рішення. Загальнонаукове значення дослідження полягає у визначенні сугестивних характеристик мовного впливу, що використовуються з метою маніпулювання під час проголошення судових промов, та в уніфікації універсальних форм впливових ефектів.

Спроби впливати на підсвідоме, управляти поведінкою інших призвели до появи сугестивної лінгвістики. Сугестія (лат. *suggestio*) – вплив на психіку людини за допомогою використання вербальних і невербальних засобів з метою впровадження в підсвідомість певних установок та програм, що мають здебільшого маніпулятивну мету (спонукання до дії) або отримання лікувального ефекту (зміна психологічного/психічного стану). У клінічній психології прояви сугестії класифікують як своєрідні способи впливу, що ґрунтуються на некритичному сприйнятті людиною отриманої інформації, прийняття її без будь-якого логічного аналізу, оцінки, усвідомлення змісту [5], іноді трактуються як гіпнотичне чи постгіпнотичне навіювання. Природа цього явища, на думку Бехтерева В.М., передбачає введення особи в психологічний стан, пов'язаний зі зниженням свідомості при сприйнятті навіюного змісту. Сутнісною основою цього процесу є вплив на відчуття, що дозволяє проникнути у внутрішній світ реципієнта без критики, обмірковування почутого. Явища навіювання та самонавіювання складаються в асиміляції думок, взагалі будь-яких ідей, допущених без мотиву і випадково [15]. Отже, сугестивний вплив відбувається шляхом дії на підсвідомість людини поза рамками раціонального сприйняття та мислення, що дозволяє створювати відповідну модель світосприйняття та життєдіяльності реципієнта, спонукає до певних поведінкових реакцій. Метою такого впливу є «утворення нових викривлень, що обмежують діапазон вибору для свідомості реципієнта, таким чином сугестуючи певний тип поведінки» [9].

Маніпуляція виступає як соціальне явище, когнітивний феномен, що сприяє зміні ментальних уявлень реципієнтів. Ідентифікаційними характеристиками цього процесу є психологічні, нейрофізіологічні, соціальні, лінгвістичні та власне екстралінгвальні константи [6]. Засобом реалізації маніпулятивних інтенцій є мова та створювані нею аудіо-візуальні образи. Вербальний сугестивний вплив – це дискурсивно-семіотичний феномен, використання мови з метою налагодження та підтримки психоемоційного зв'язку, приєднання до реальності суб'єкта, утилізації свідомості та отримання доступу до не-свідомого [3, с. 128]. Цей вплив реалізується через застосування різних лінгвістичних прийомів, зокрема, зміни значеннєвих та номінативних структур, оціночних понять тощо.

Маніпуляції – навмисні помилки, що ґрунтуються на порушенні правил коректної аргументації в процесі міркування. Саме це і є основною технікою при здійсненні обманних комунікативних операцій, сугестивний вплив яких реалізується через судження та умовиводи, що завдяки використанню певних мовних одиниць, фігур та тропів набувають відповідного сенсу у висловлюваннях та текстах. Методами маніпулювання є перекручування, приховування та використання певних способів подання інформації [11]. Перекручування, викривлення інформації може мати різні варіанти (підміна понять та родо-видових ознак, зміщення в семантичному полі, поява нового, підтасовування фактів, подання недостовірних, недостовірних, недостатніх даних) та обсяги (від відвертої неправди до часткових деформацій, незначних вкраплень викривлених даних). Приховування інформації виявляється як замовчування, часткове або диференційоване подання матеріалу. Таким чином, від істинності тез та їх інформаційної змістовності, кількісних і якісних характеристик, деталізації та логіки викладу залежить ефект навіювання чи переконання. Способи подання інформації є різними й саме від них залежить рівень і обсяг сприйнятого змісту. Варіантами можуть бути: подання інформації в необробленому та несистематизованому вигляді, що сприяє ускладненню пошуку потрібних даних; перестановка та подання інформації невеликими порціями, що не дозволяє скористатися нею повною мірою; особливе komponування тем, що наштотує реципієнта на певні висновки; вибір такого моменту подання інформації, що дозволить приховати вплив.

Основою у техніці маніпулятивного впливу, що використовується для створення деструктивного впливу на свідомість і підсвідомість реципієнта у судових промовах [12], є прийоми «неформальної логіки» [14], сугестивний вплив яких реалізується/посилюється вживанням відповідних лексичних засобів та синтаксичних конструкцій:

– використання припущення про негативні наслідки в подальшому: вживання епітетів з емоційно-негативним забарвленням, що мають оціночне забарвлення: «соціально-небезпечне діяння», «безконтрольний процес», «скажені, сліпі, буйні ревності», «безмірні страждання»; порівнянь, метафор, приказок: «гірка правда», «слизька доріжка», «темна справа»; уживання культурно-символічного матеріалу: «драма, створена найгеніальнішим драматургом – життям», «священним є життя»;

– активне втручання в сферу понятійного апарату: розмивання й підміна понять; маніпуляції з модусами міркування; зміна модальних наголосів; використання перефразовування; узагальнених і абстрактних слів; оцінної лексики, що відо-

бражає лише загальні ознаки понять і явищ та не є визначеною в теорії права: «Немає жахливішого злочину», «Немає серед наших людей...», «особлива жорстокість», «злочинні задуми», «злісне хуліганство», «страхотливі наслідки»;

– евфемізація вербальних позначень: використання неконкретних завуальованих фраз, пом'якшувальних/підсилювальних синонімів, фразеологізмів: «говорити неправду» – «брехати», «вигадувати», «носити маску»; «отримати вигоду» – «загрібати жар чужими руками»;

– використання жаргонізмів, що дозволяють емоційно посилити сприйняття: «виручка», «бордель», «мокруха», «замочити», «амбал»;

– звертання до особистості, а не до висунутого нею аргументу; стереотипізація або дестереотипізація певних явищ, особливостей, характеристик: «дійсно хороbra людина, і свою мужність він неодноразово виявляв на фронті ... як гідний громадянин»;

– звернення до мас, до думки, що превалює у суспільній свідомості: техніками його реалізації є емоційний резонанс, феномен емоційного зараження [4, с. 148], які спонукають до прийняття рішення на догоду більшості; використання супутніх фонових впливів – фасцинації – підлаштування під загальний настрій (особливо для справ суспільно резонансних): «Призначення вищої міри покарання убивцям зустрічаються нашою громадськістю схвально»;

– звернення до авторитетів: найчастіше використовується прийом прикладу, надається порівняння з вчинками літературних героїв та історичних постатей;

– хибна номінація: навмисне, упереджене стилістичне маркування події, явища, що викликає потрібний емоційний ефект: «Ця дія є злочином і це факт», «Підсудний Герасимов підійшов до оцінки Макарова з своєю вузькою, егоїстичною, міщанською міркою», «Логічне завершення безшабашного життя»;

– емоційне узагальнення: підміна раціональних доказів емоційно забарвленою лексикою: «Це надзвичайно страшна подія», приховані накази: «Така розплата чекає на всіх злочинців»; використання абстрактних іменників, що можуть мати різне семантичне сприйняття: «Свобода переможе», «Принциповість, чесність понад усе».

– попереджувальна аргументація (перехоплення ініціативи): «Її поступок суперечив усьому її душевному стану»,

– поспішні узагальнення: перенесення ознак або властивостей від одиничного до загального, використання певних асоціацій, фраз із узагальноною семантикою: «Цей випадок в обвинувальній промові прокурора перетворився на систему»;

– помилка диференціації (при перенесенні ознак або властивостей), використання прийомів номінації, релятивізації: «Найкращим захисником у цій справі є сама істина (правда)»;

– порушення причинно-наслідкового зв'язку при використанні методу аналогії: кореляція (асоціація) приймається за істину, хоча бракує підстав; зіставлення й порівняння (надання можливості зробити вибір): «Правда, під час вбивства Сенах Назаренко був на роботі, але цю перешкоду усувають надзвичайно легко, наділяючи підсудного якість скорих і заплічних справ майстра»;

– помилка виникнення: заперечення чи підтвердження інформації лише на основі її контексту чи виникнення; використання модальних операторів думки: «Можливо так і має бути».

– наголошення лише на одному варіанті, що характеризується як єдино правильний, всі інші відкидаються: використання категоричних суджень: «Так має бути із злочинцями», «Загинув за свободу»;

– ефект першого слова (при суперечливості інформації перевага надається тій, що отримана першою): використання притч, приказок;

Крім того, дієвими засобами некоректної логічної аргументації є хибне коло у доведенні, коли висновок є частиною аргументу; використання підставного аргументу, що створює сфальсифіковану позицію, яка й піддається критиці; та хибного аргументу: дезінформація, подавання помилкових повідомлень, фабрикація фактів, упереджене подання інформації (напів-права, замовчування, вилучення інформації з контексту, маскування й дроблення інформації, упереджена селекція аргументів, однобічна аргументація, довільне трактування) [10]. Слід урахувати й багатозначність (неоднозначність) термінів, що робить можливим втрату суті висловлювання при переході від одного значення слова до іншого; а полісемантичність зовні однакових текстів повідомлень, що можлива за рахунок асиміляції, мімікрії різних жанрів, дозволяє приховати справжній зміст за зовні коректним повідомленням.

У процесі комунікативного впливу під час проголошення судових промов відбувається інтеграція цих логічних прийомів з риторичними та психологічними, що посилює поєднання раціонального та емотивного навантаження вербальних комплексів та дозволяє отримати потрібний сугестивний ефект. При цьому важливо, що задіяними є всі рівні мовної сугестії: фонологічний, номінативний, семантичний, синтаксично-логічний, контекстуально-смысловий, формально-символічний [8, с. 228]. Посилення вербального впливу є можливим за рахунок використання можливостей мовної динаміки, зокрема, повторення фраз (у формі закликів, команд, стверджень), використання різного роду питальних конструкцій, ланцюжків запитань та риторичних прийомів: зростаючих вимог (посилення тиску), ефекту посилення (від простого до складного, від менш емоційного до більш емоційного), збалансованості (співвідношення між раціональним і емоційним, теоретичним і практичним). Додатковими засобами, що використовуються для впливу є перебудова правил ведення риторичного діалогу: режисування виступу з використанням риторичного прийому градації, створення потрібного іміджу, презумпції недовіри до опонента.

Результативність сугестивної дії на реципієнта значною мірою залежить від соціокультурного простору, який детермінує для особистості ефективність психологічного вербального механізму, що виступає як субстратно-операційний психосемантичний комплекс індивідуально-колективної свідомості. Закономірно, психіка та підсвідомість реципієнта підлягають впливу сугестора через наявність певних внутрішніх механізмів, настанов, метапрограм, які будучи зорієнтованими на універсальні поведінкові закони, вироблені людством упродовж століть, спрямовані на апріорне, позараціональне засвоєння зовнішніх сугестивно маркованих комплексів. Такі усталені механізми сприйняття, властиві для людської психіки, свідчать про певну стереотипність мисленнєвих процесів, що визначаються актуальністю пріоритетів соціальної перцепції та її оцінювання. Водночас сприйняття окремого елемента інформації індивідуальною та масовою свідомістю (як представника загального інформативного комплексу) призводять до отождолення часткового й цілого, що в свою чергу зумовлює ви-

кривлення об'єктивного стану речей. Отже, «соціальна поведінкова значущість корелює і з домінуванням особистісного, еоцентричного у психоструктурі людини» [6].

Ураховуючи таку особливість людського мислення як психологічний вплив, залежність від інших (осіб, умов, стану, можливостей тощо), дія сугестора визначається умінням налаштуватися на психіку реципієнта, використовуючи психолінгвістичні прийоми сугестії, зокрема, перцептивні системи регуляції (аудіальну, візуальну, кінестетичну та дигітальну) і синестезії [10], вирізняючи при цьому особливості психоструктурних типів пізнавальної діяльності особистості (емоційний, аналітичний, чуттєвий та інтуїтивний за К. Юнгом; візуальний, аудіальний, кінестетичний типи за особливостями сприйняття в теорії нейролінгвістичного програмування) та добираючи відповідні мовні засоби. Психологічними прийомами, що дозволяють досягнути певної сугестивної дії є: взаємного обміну, послідовності, соціального доказу, авторитету, доброзичливості, дефіциту [13]. Важливим у цьому процесі є форми подавання інформації: описова, наказова, що здійснюється в категоричній словесній формі.

Відсутність критичного сприйняття при навіюванні ставить особливі вимоги щодо: особистості сугестора (авторитетність, престижність, кваліфікованість); психічного стану реципієнта, рівня його інтелектуального та емоційно-вольового розвитку, досвіду. У зв'язку з цим цілком слушним є припущення, що маніпуляції є свідомим процесом створення суб'єктом ілюзій про себе та оточуючий світ [2]. Проте, апріорне прийняття певної тези можливе за умови впливу на іраціональну сферу психіки, для чого необхідно емоційне налаштування (атракція), що здійснюється шляхом використання керованих логічних прийомів і лексико-семантичних засобів та за допомогою синтаксичних та морфологічних конструкцій, що не несуть такого навантаження і здійснюються не спеціально (усвідомлено), а несвідомо на рівні установок [7].

Специфіка судової діяльності передбачає точну регламентацію процесуальних дій, зокрема, стадійність її здійснення, почерговість виступів, структурно-логічну схему захисної та обвинувальної промови, а також систему юридичної етики, що сприяє реалізації норм права. Судова промова безперечно містить полемічні складові, оскільки сторони представляють протилежні погляди щодо спірного предмета обговорення. Основоположними принципами юридичної полеміки є загально-визнані логічні прийоми, що у поєднанні з психологічними, нейрофізіологічними, соціальними та лінгвістичними константами дозволяють повною мірою здійснювати судочинство. Водночас використання сугестивних мовних засобів дозволяє здійснювати маніпулятивний вплив під час проголошення судової промови, що впливає на прийняття рішення. Недостатній рівень фахової та психологічної підготовки присяжних дозволяє маніпулювати їхньою діяльністю.

Використання сугестивних елементів у мовленнєвих актах обумовлено природною впливовою інтенційністю мови: елементи навіювання може містити нібито цілком інформативне висловлювання. Мовна сугестія може реалізовуватися на різних рівнях: фонетичному, лексичному, семантичному, синтаксичному тощо. Прийоми мовної сугестії, що використовуються у судовій полеміці є дієвими методами, що дозволяють здійснювати маніпулятивний вплив на свідомість, апелюючи до емоційної сфери особистості. Ступінь дієвості навіювання є різним й залежить від багатьох чинників, як готовності реципієнта сприймати інформацію, так і від рівня підготовки сугестора, що передбачає також наявність відповідних комунікативних та ораторських здібностей. Сугестивна лінгвістика та її використання у юридичній сфері є недостатньо вивченим феноменом, ураховуючи особливості та динаміку її природи, специфіку самої дисципліни як міждисциплінарної науки. Питання вивчення різних форм втілення сугестивності мовлення від фону до зв'язного тексту, виокремлення категорій, прийомів та вироблення певних моделей у сфері технології мовного впливу потребує подальших наукових розвідок та комплексного підходу. Захист психіки людини від деструктивної інформаційної атаки потребує розробки нових комунікаційних технологій антисугестивного впливу, що дозволять применшити або нівелювати руйнівний вплив на свідомість/підсвідомість мас. Водночас забезпечення конституційних прав, реалізація свобод громадян у процесі судочинства вимагає законодавчої бази з чітко визначеним поняттєвим апаратом та процесуальними діями, що регулюватимуть застосування технологій маніпулятивного впливу на психіку людини, визначатимуть міру відповідальності у разі їх порушення.

Література:

1. Бехтерев В. М. Навіювання і його роль у суспільному житті. Гіпноз. Донецьк: Сталкер, 2000. С.125–246.
2. Гарифуллин Р. Иллюзионизм личности как новая философско-психологическая концепция. Казань, 1997. 168 с.
3. Ільницька Л. Мовленнєві засоби підвищення ефективності сугестивного впливу. Лінгвістика XXI ст.: нові дослідження і перспективи. Київ: Логос, 2007. С.127-135.
4. Камишева Н.В. Логіка (теоретична і прикладна): навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 455 с.
5. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология: підручник. Санкт-Петербург: Пітер, 2007. 896 с.
6. Ковалевська Т. Концептуальна парадигма феномену сугестії: кваліфікаційні ознаки. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1931> (дата звернення: 10.04.2018).
7. Мшвидобадзе Р. Г. Распознавание социальных установок через грамматические параметры речи: дис.... канд. псих. наук. – Тбилиси, 1984. 160 с.
8. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. Москва: ФЭРИ-В, 2006. 640 с.
9. Слухай А. С. Алітераційне римування як засіб сугестивного впливу в давньоанглійських текстах: методологія дослідження. *Studia Linguistica*, 2010. Вип. 4. С. 132-139.
10. Стасюк Т.В. Новітні мовні технології сугестії та переконання. Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Вип. 20. С. 23-32.
11. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / В.М.Петрик та ін., за заг. ред. Є.Д.Скулиша. Київ: Віпол, 2011. 248 с.
12. Судові промови адвокатів України / Голова редкол. В. В. Медведчук. Київ: ред. журн. «Адвокат», 2000. Кн. 1. 216 с.
13. Чалдини Р. Психология влияния. Санкт-Петербург: Пітер, 2000. 288 с.
14. Чаплак Я. В., Чаплак М. В. Критичний аналіз аргументацій як один із засобів захисту від маніпулятивного впливу. *Современные научные исследования и инновации*. 2011. № 3. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/07/1519> (дата звернення: 13.01.2018).
15. Dr. L. Lefevre. *Lesphenom^nesdesuggestionetd'auto-suggestionetc.* Paris, 1903, с. 101-102.